

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazma hüququnda

XX ƏSRİN İKİNCİ YARISI VƏ XXI ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN XALÇA SƏNƏTİNDƏ YENİ ORNAMENTLƏRİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 6218.01 – Dekorativ-tətbiqi sənət

Elm sahəsi: Sənətsüinaslıq

İddiaçı: **Münəvvər Əzizəli qızı Hacıyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2025

Dissertasiya işi Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyasının
“İncəsənət tarixi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Sənətsünaslıq üzrə elmlər doktoru,
professor, Əməkdar incəsənət xadimi
Kübra Muxtar qızı Əliyeva

Rəsmi opponentlər:

Xalq rəssamı, professor
Siruz Yadulla oğlu Mirzəzadə

sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
Arzu Yusif qızı Məmmədova

sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
Asya Əlimövsum qızı Şirəliyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyasının nəzdində
fəaliyyət göstərən FD 2.34 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

Xalq rəssamı, professor
**Fuad Məmməd Emin oğlu
Salayev**

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

Sənətsünaslıq üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent
**Xanım Zəlimxan qızı
Əsgərova**

Elmi seminarın sədri:

Xalq rəssamı, professor
Arif Möhübəli oğlu Əzizov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Uzun tarixi və zəngin ənənələri ilə məşhur olan Azərbaycan xalçaçılığının müasir dövrdə yeni forma və elementlərlə meydana çıxması bu sənətlə bağlı yeni tədqiqatların aktuallığını təsdiqləyir. Ənənəvi xalça toxuma üsulları saxlanılmaqla, müasir rəssamlar və yerli ustalar xalçalara yeni rənglər, formalar və motivlər əlavə edirlər. Yeni yaradılan xalçalarda ənənəvi naxışların mücərrəd və minimalist interpretasiyaları bəzən keçmişlə gələcəyin birləşməsi kimi qəbul edilir. Belə yaradıcılıq nümunələrində daha çox simvolik elementlər və dərin mənalar ifadə edən naxışların yeni yaradıcılıq üslubunda istifadəsi xüsusilə nəzəri cəlb edir. Bu cür yeniliklər ənənə ilə müasirliyin harmonik şəkildə birləşdirilməsinə xidmət edir və Azərbaycan xalçaçılığının daha geniş auditoriyaya təqdim olunmasına imkan verir.

Müasir Azərbaycan xalçalarında yeni ornamentlərin tətbiqi ənənəvi xalçaçılıq sənətinə yeniliklər qataraq onun inkişafını təmin edir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan incəsənəti, xüsusilə də, dekorativ-tətbiqi incəsənətin əsası olan ornament sənəti çox zəngin bir irsə malikdir. Milli sənətimizin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada bu və ya digər formada ornamentdən istifadə edilməsin. Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Xədicə Əsədovanın sözlərinə görə, *“Azərbaycan naxış sənətinin sistemli tədqiqi belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, naxış mədəniyyətimizin kökləri neolit–eneolit dövründən başlayaraq orta əsrlərdə, xüsusilə İslam dininin yayılmasından sonra zirvəyə çatmışdır.”*¹

Azərbaycan xalçaçılığının əsrlər boyu formalaşmış kompozisiyalarında əsas yer tutan sadə həndəsi naxışlar, xüsusilə düz, qırıq (sınıq) və dalğavari xətlər, habelə ay və günəş təsvirlərinə

¹ Yengi Ögə, Bəxtiyar Tuncay, “Damğa və naxışların genetik və mifoloji kodları”. Bakı. 2018. - [Elektron resurs] <https://bextiyartuncay.wordpress.com/wp-content/uploads/2018/04/damc49ea-vc68f-naxic59elarin-genetc4b0k-vc68f-mc4b0folojc4b0-kodlari-1.pdf>

istinad edən simvolik elementlər, xalqın kosmoloji görüşlərini əks etdirən arxaik işarələr kimi çıxış edir. Bu motivlər, xalçaçılıq sənətinin erkən inkişaf mərhələlərində ilk dekorativ elementlər kimi meydana çıxmış, zamanla stilizə edilərək bu sənətin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Qədim dövrlərdə xalqın təbiətlə, kainatla münasibətlərini simvolizə edən qırıq və dalğavari xətlər, formalarının sadəliyi ilə Azərbaycan xalça sənətində ilkin bəzək elementləri kimi qəbul olunur. Bu ornamentlər, zaman keçdikcə funksional rəmzi mənalara itirərək, sırf estetik və dekorativ mahiyyət daşımışdır. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin ikonografik sistemində bu cür naxışlar, sosial və mədəni kontekstlərdə bir vaxtlar mühüm semantik yük daşıyan və kosmik nizamı ifadə edən simvollar olmuşdur. Müasir dövrdə isə, bu simvolların ornament kimi çıxış etməsi onların ilkin sakral və semantik mənasını itirməsi ilə nəticələnmiş və sırf dekorativ-funksional elementlərə çevrilmişdir. Beləliklə, xalça sənətində həndəsi naxışlar və simvolik təsvirlər dekorativ kompozisiyanın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilərək, xalqın tarixi yaddaşının və estetik zövqünün təzahürü kimi qalır. Bu barədə Əməkdar İncəsənət Xadimi, sənətsünaslıq üzrə elmlər doktoru Kübra Əliyeva bu haqda belə qeyd edir: *“Xalqın mədəniyyətinin əhəmiyyətli tərkib elementlərindən biri olan və onun tarixi ilə sıx bağlı olan naxışlar etnik mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində də mühüm mənbə rolunu oynayır. Naxış sənəti xalqın məişəti, ictimai şəraiti ilə sıx bağlı olmaqla yanaşı, onun fəlsəfi - dini və magik dünyagörüşünü də əks etdirir.”*²

Tədqiqatlar göstərir ki, XX əsrin ortalarında Azərbaycan xalça sənətinin inkişafı iki istiqamətdə davam edərək çoxcəhətli xarakter daşımışdır. Bunlardan birincisi xalçalarda xalq ustaları tərəfindən tətbiq edilən yeni element və motivlər; ikincisi isə peşəkar rəssamlar tərəfindən yaradılan yeni element və motivlərdir.

² Yengi Ögə, Bəxtiyar Tuncay, “Damğa və naxışların genetik və mifoloji kodları”. Bakı. 2018. - [Elektron resurs] <https://bextiyartuncay.wordpress.com/wp-content/uploads/2018/04/damc49ea-vc68f-naxic59elarin-genetc4b0k-vc68f-mc4b0f0lojc4b0-kodlari-1.pdf>

Tədqiqata cəlb edilən tarixi dövr üzrə araşdırmalar göstərir ki, istər xalq ustaları, istərsə də peşəkar rəssamlar tərəfindən tamamilə yeni kompozisiyalar, ornamentlər və süjetlər yaradılmasına baxmayaraq bu haqda aparılmış tədqiqatlar olduqca azlıq təşkil edir.

Məlumdur ki, xalça kompozisiyalarının əsasını müxtəlif strukturlu ornamentlər təşkil edir. Hər bir xalçanın estetik dəyərini və vizual cəlbediciliyini təmin edən əsas amil məhz bu ornamentlərin xüsusi quruluşu, fərdi sxemi və kompozisiya daxilindəki yerləşdirilmə qaydalarıdır. Ornamentlər, onların əsas xüsusiyyətləri və kompozisiya daxilindəki funksional rolu ilə bir-birindən fərqlənir, həmçinin hər bir ornamentə aid spesifik struktur sxemi mövcuddur ki, bu da onun unikal simvolikasını və kompozisiya daxilindəki rolunu müəyyən edir.

Xalça sənətində hər bir ornament yalnız özünəməxsus struktura, adlara və forma faktorlarına malikdir ki, bu da onların vizual identifikasiyasını və regional mənsubiyyətini müəyyən edir. Ornamentlərin bu cür strukturlaşdırılması xalçanın kompozisiya bütövlüyünü, ritmik nizamını və simmetrik harmoniya prinsipini təmin edir. Eyni zamanda, hər bir ornamentə xas olan ad və formal quruluş, onların etnoqrafik mənşəyini və spesifik regional xalçaçılıq məktəblərinə məxsusluğunu müəyyən edən əsas göstəricilərdir. Bu elementlər, həmçinin xalçaların semiotik analizinə inkan verir, çünki hər bir ornament müxtəlif semantik yüklə doludur və xalqın mədəni kimliyinin ifadə vasitəsi olaraq çıxış edir.

Azərbaycanın fərqli bölgələrində xalçaçılıq sənətinin ənənələri ayrı-ayrı xalça ustaları tərəfindən günümüzdə belə davam etdirilməkdədir. Bu ustaların ənənəvi çeşnildən toxuduqları xalçalarda klassik kompozisiyalara yaradıcı münasibət qabarıq şəkildə özünü göstərir. Xalq ustaları yaratdıqları xovsuz və xovlu xalçalar üzərində yeni dünyamızı, həyat şəraitimizi xalçanın şərti dekorativ üslubuna uyğun olaraq, yeni naxışlar və ən çox da rəngkarlıq sənətinə xas olan daha real heyvan və insan təsvirlərini xalça sənətində əks etdirməyə çalışırlar. Bu təsvirlər bəzən sırf təqlid yolu ilə yaradılsa da, çox zaman xalçaçının öz fərdi təxəyyülünün və təfəkkürünün məhsulu kimi çıxış edərək, xalçaçı ustanın dünyanın

modelinin, ən çox onu əhatə edən flora və faunanın xalçada əksinə imkan yaradır ki, bu da yeni-yeni təsviri motivlər, ornamental naxışların meydana gəlməsinə səbəb olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, xüsusilə, Qarabağ xalça toxucuları bu sahədə böyük şöhrət qazanaraq xalça çeşnilərinin toxunmasında, ornamental bəzək xüsusiyyətlərinin seçilməsində, qoşa çeşni elementlərinin simmetrik yerləşdirilməsində, yelən və göllərin salınmasında və s. yüksək zövqə malik olub, bənzərsiz dekorativ sənət əsərləri səviyyəsində xalça məmulatları istehsal edirdilər. Bütün dövrlərdə Qarabağ xalça məktəbində süjetli xalçalar özünəməxsus yer tutaraq geniş yayılmışdı. Qarabağlı xalçaçılar əllərinə düşən əksər şəkil və təsvirlərə biganə qalmır, onlara ilmələrlə yeni həyat bəxş edirdilər.³

Qeyd etdiyimiz kimi, yeni naxış və süjetlərin yaradılması təkcə xalq ustalarının əməyi sayəsində deyil, XX əsrin ortalarından başlayaraq, eyni zamanda peşəkar xalçaçı rəssamların da yaradıcılığında böyük ustalıqla həyata keçirilir. Belə ki, Lətif Kərimov, Eldar Mikayılzadə, Məmmədhusəyn Hüseynov, Solmaz Məmmədova, Eldar Hacıyev, Aydın Rəcəbov, Taryer Bəşirov və bir sıra başqa xalçaçı rəssamların yaradıcılığında biz bunun şahidi oluruq. Azərbaycan xalçaçılığının korifeyi sayılan Xalq rəssamı L.Kərimovun yaradıcılığında müşahidə etdiyimiz yeni elementlərdən “pambıq qozası”, “oraq-çəkic”, sovet dönməsinə aid gerblərin, neft buruqlarının təsvirlərini misal göstərmək olar. “Pambıq qozası” elementi ilə məhz “Pambıq” adlı xalça kompozisiyası işlənmişdir. “Oraq-çəkic” elementi isə “Beşguşəli” adlı xalçada tətbiq edilmişdir. Bu elementlərin sırası isə durmadan artır, xalçalarımız daha yeni ornamentlər, motivlər və kompozisiyalarla zənginləşməkdə davam edir. Böyük ustad L.Kərimovun davamçılarından olan və yüksək sənətkarlıq nümunələri ilə dünyada tanınan Azərbaycanın Xalq rəssamı Eldar Mikayılzadənin yaradıcılığında yeni elementlər

³ Güلزadə Abdulova. “Qarabağ xalçaları”. [İzomaterial]. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Bakı: Ziya. 2013, s. 100.

silsiləsindən “Ovçuluq” xalçası xüsusilə diqqəti cəlb edir. Burada xalçanın əsas elementləri sayılan islimilər ilk dəfə olaraq müxtəlif heyvan obrazları ilə işlənmişdir. Yəni, hər bir islimi müəyyən bir heyvan obrazından qaynaqlanaraq stilizə olunmuşdur. Elə bu elementlərin əsasında da yeni “Ovçuluq” kompozisiyası yaranmışdır. Eldar Mikayılzadənin tam fərqli və qeyri-adi işlənmə texnikası ilə diqqəti cəlb edən daha bir əsəri “Kəhkəşan” xalçasıdır ki, burada da yeni motivlərin şahidi oluruq. Bu xalçada əsas yenilik onun müasir dövrümüzdə daş-qaşlarla işlənmiş ilk xalça əsəri olmasıdır.

Tədqiqatda Aydın Rəcəbov, Eldar Hacıyev, Məmmədhüseyn Hüseynov və Solmaz Məmmədovanın yaradıcılığında innovativ yanaşmaların, yeni elementlərin tətbiqi ilə yaradılmış xalça əsərləri əhatəli şəkildə təhlil edilmişdir. Məsələn, dolğun rəng həlli, çoxfiqurlu kompozisiyaları ilə diqqəti cəlb edən xalçalara müəlliflik edən Eldar Hacıyevin son zamanlar yaratdığı “Qarabağ” mövzusu ilə sıx bağlı olan əsərləri onun yaradıcılığında yeni bir səhifə açmış oldu. Bu sənət əsərləri yeni sxematik quruluşda və fərqli məzmununda olub, əsasını Qarabağ atlarının təşkil etdiyi yeni kompozisiyalarla maraqlandırır.

Və yaxud digər görkəmli xalça ustası, Xalq Rəssamı Aydın Rəcəbovun tədqiqata cəlb olunmuş əsərlərinə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, sənətkarın özünəməxsus yaradıcı xüsusiyyəti mövzuya uyğun olaraq, naxış qismində əsasən qədim türk oğuz damğalarından istifadə etməsidir. Bu məqsədlə müəllif mövzuların estetik tərəfi ilə yanaşı, həm də uyğun mədəniyyətin naxış elementlərindən istifadə etməklə ənənəyə bağlılığını qoruyub saxlayır. Eyni zamanda onun əsərlərində dekorativ stilizə də xüsusi yer tutur. Sadaladığımız xüsusiyyətləri rəssamın “Əncir ağacı”, “Üzüm salxımları” “Dürat və ya Peqas” kimi əsərlərində görə bilərik.⁴

Özünəməxsus yaradıcı üslubu ilə seçilən, bu sahədə daima axtarışlar aparan Əməkdar rəssam Məmmədhüseyn Hüseynovun yaradıcılığında tarixi süjetli xalçalar, semantik - simvolik işarələrlə

⁴ Hüseynov M. “Aydın Rəcəbov”. [İzomaterial]. Bakı, 2014.

tərtib olunmuş kompozisiyalar başlıca yer tutur. Rəssamın 28 kompozisiyadan biri olan Məkkə-Mədinə məktəbinə aid “Sufi” adlı xalçası, “Xeyir və şər” kompozisiyası özünəməxsusluğu və fəlsəfi dərinliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Rəssam Solmaz Məmmədovanın tədqiqata cəlb edilmiş yaradıcılıq nümunələri sırasında “Türksoy” xalça kompozisiyası olduqca geniş və zəngin bir mövzunu əhatə edir. Müraciət olunan mövzunun xalça dilində peşəkarlıqla ifadə edilməsi və nəbati ornamentlərin ustalılıqla işlənməsi, xalçaçı rəssamın yüksək estetik təxəyyülü və geniş dünyagörüşünün nəticəsidir. Azərbaycanın Xalq rəssamı Lətif Kərimova həsr etdiyi “Əsrlərin nəğməsi II” adlı xovlu xalça, “Qobustan”, “Saat” və bir sıra portret xalça əsərlərinin müəllifi olan Solmaz Məmmədovanın da yaradıcılığında bir sıra yeni motivlərin şahidi oluruq.

Bütün bunları əsas tutaraq qeyd etmək olar ki, Azərbaycan xalça sənətinin yeni naxış və kompozisiyalarla zənginləşməsində mövcud olan hər iki istiqamətin araşdırılması, eləcə də mövzu üzrə günümüzədək geniş tədqiqatın aparılmaması mövzunun aktuallığını təsdiqləyir.

Aparılan tədqiqat bir daha təsdiq edir ki, milli xalçalarımızın bədii xüsusiyyəti və məzmunu, əsasən, onları bəzəyən ornamentlərdən asılıdır, çünki ornament tətbiq olunduğu sənət nümunəsini bəzəməklə bərabər, onun məzmununu da üzə çıxarır.

Azərbaycan xalça sənətində ənənəvi naxış və kompozisiyaların geniş elmi təhlili ilk dəfə Azərbaycanın Xalq rəssamı, Dövlət mükafatı laureatı Lətif Kərimovun üç cildlik “Azərbaycan xalçası” əsərində həyata keçirilmişdir. Bununla yanaşı, Lətif Kərimov öz xalça nümunələrində yeni ornamentlər yaratmış, bu yeniliklər isə tədqiqatçı N.Abdullayeva tərəfindən ətraflı araşdırılmışdır.

Azərbaycanın görkəmli alimi akademik Rasim Əfəndiyevin Əməkdar Mədəniyyət İşçisi, sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru Toğrul Əfəndiyevlə birgə yazdığı “Azərbaycanın bəzək elementləri” adlı kitabında Azərbaycan naxış simvolikası tədqiqata cəlb edilmişdir. “Azərbaycanın xovsuz xalçaları” və “Təbriz xalça məktəbi” adlı kitabların müəllifi sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru

K.Əliyeva mövzunu dərinlən araşdıraraq xalça naxışlarının semantikasını haqqında geniş məlumat vermişdir. Bundan əlavə, Əməkdar Mədəniyyət İşçisi, sənətsünaslıq üzrə elmlər doktoru Rəya Tağıyevanın uzun illər ərzində apardığı elmi araşdırmalarda xalça ornamentləri haqqında geniş məlumat verilmişdir. Azərbaycan xalça ornamentlərinin simvolikasını sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Xədicə Əsədova tərəfindən yüksək səviyyədə və hərtərəfli araşdırılmışdır.

Lakin ornamentalistika, yəni, mövcud olan ornament və motivlərin araşdırılması və yeni ornamentlərin yaradılması sahəsində bütün dövrlərdə elmi-tədqiqat işləri aparılmasına baxmayaraq, bir çox sahələr vardır ki, heç bir dövrdə bu sahəyə müraciət olunmamışdır. Bu sahələrdən biri Azərbaycan incəsənətinin daha bir qolu olan və kifayət qədər qədim tarixə malik olan xalq çalğı alətlərimizdir. Burada diqqəti cəlb edən bir nüansı – milli çalğı alətlərinin dekorativ-tətbiqi sənətdə mövqeyini vurğulamaq zəruridir. Çalğı alətlərinin təsvirinə incəsənətin digər növlərində olduğu kimi, dekorativ-tətbiqi sənət əsərlərində, o cümlədən xalçalarda sıx şəkildə rast gəlinir. Lakin bütün hallarda əsasən onun ornamental formaları deyil, bilavasitə, real görünüşdə olan təsvirləri müşahidə edilir. Həmin alətlərin ornament kimi işlənməsi üçün xarici quruluş baxımından araşdırılarkən həm müasir dövrümüzdə, həm də artıq musiqi aləti kimi sıradan çıxmış və ya ilkin formasını itirmiş çalğı alətlərinə baxılmışdır. Araşdırmaların aparılması üçün Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyi, Milli Azərbaycan Tarix Muzeyinə müraciət olunmuşdur. Əsas mənbə olaraq, Azərbaycan musiqişünas alim, etnoorqanoloq və pedaqoq, sənətsünaslıq doktoru, professor, eyni zamanda müasir Azərbaycan alətsünaslığının əsasını qoyan Səadət Abdullayevanın elmi araşdırmalarına istinad edilmişdir.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini XX əsrin ikinci yarısı və XXI əsrdə toxunmuş xovsuz və xovlu xalça nümunələri təşkil edir. Tədqiqata cəlb edilən xalça nümunələrində həm xalq ustaları, həm də peşəkar rəssamlar tərəfindən tətbiq edilən yeni elementlər həmin nümunələrin obyektini qismində tədqiq olunur.

Tədqiqatın predmetini XX əsrin ortalarından başlayaraq günümüzədək hər iki istiqamətdə toxunan xalçalarda tətbiq edilən müxtəlif məzmunu və quruluşa malik olan ornamental elementlərin müəyyənləşdirilməsi və onların əsaslı formada təhlilləri tədqiqat predmetinin qayəsini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi Azərbaycan xalça sənətində tətbiq edilmiş yeni elementlərin tədqiq olunması və ornamentalistika sahəsində yeni ornamental formaların müəyyənləşdirilməsidir.

XX əsrin ikinci yarısı və XXI əsrdə Azərbaycan xalçalarında yeni elementlərin araşdırılması aşağıdakı vəzifələrin həllini nəzərdə tutur:

- XX əsrin ikinci yarısı və XXI əsrdə xalq ustaları tərəfindən yeni elementlər tətbiq etməklə toxunan xalça nümunələrini araşdırmaq;
- xalq ustalarının əldə etdikləri təcrübə və bilik nəticəsində xalçalarda tətbiq etdikləri yüksək bədii xüsusiyyətlərə malik olan dərin məzmunlu təsviri və ornamental kompozisiyaları müəyyənləşdirmək;
- xalq ustaları tərəfindən xalçalarda öz təsviri həllini tapan, özünəməxsus struktur sxeminə və məxsusi ada malik olan yeni element və kompozisiyaların bədii xüsusiyyətlərini təhlil etmək;
- xalçalarda tətbiq olunan bitki, heyvan və insan obrazlarını ifadə edən primitiv şəkildə stilizə edilmiş elementlərin və müxtəlif məzmunlu kompozisiyaların sisteməlik təsnifatını təqdim etmək;
- peşəkar xalçaçı-rəssamlar tərəfindən yeni element və kompozisiyalar əsasında yaradılmış xalça əsərləri üzərində təhlillər aparmaq;
- gənc xalçaçı-rəssamların yaradıcılığında xalçaların bədii xüsusiyyətlərini və məzmununu müəyyənləşdirən yeni element və kompozisiyaların bədii təsvir və təhlilini aparmaq;

- araşdırmalar zamanı xalçalarda bəzək element kimi heç vaxt həllini tapmayan sahə kimi müəyyənləşdirilən musiqi alətlərini ornamental element kimi tədqiq etmək;
- musiqi alətlərinin ornamental formalarını xalçanın ara sahə və haşiyə zolağının elementləri kimi sistemləşdirmək;
- musiqi alətlərinin stilizə edilmiş ornamental formaları əsasında yaradılan yeni sxematik quruluşda kompozisiyaları təhlil etmək;
- Azərbaycanın xalça sənətinin inkişafında yeni istiqamətləri araşdırmaqla yanaşı, müasir sənət mühitindəki rolunu da müəyyənləşdirmək.

Tədqiqat metodları.

- əyani materialın əhatəli şəkildə təhlil olunmasını nəzərdə tutan müasir sənətsünaslıq elminin elmi yanaşma və ornamentlərin öyrənilməsində kompleks şəkildə tətbiq edilən metodlarından istifadə edilmişdir;
- əsas xalça nümunələri təhlil edilmiş, imkan daxilində bütün öyrənilən yaradıcılıq nümunələrinə yer ayrılmışdır;
- əlavə olaraq, müasir sənətsünaslıqla bağlı elmi-nəzəri ədəbiyyat, arxiv sənədləri öyrənilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. XX əsrin ikinci yarısı və XXI əsrdə Azərbaycan xalçalarında tətbiq edilən yeni elementlərin tədqiqat obyektı olaraq seçilməsi aşağıdakı müddəalardan qaynaqlanır:

1. XX əsrin ikinci yarısı və XXI əsrdə xalq ustalarının sadə təxəyyülünə görə stilizə edilmiş, onların həyat tərzı və məişətində xüsusi rol oynayan yeni elementləri və real həyatda gördükləri kiçik səhnələri xalçalara köçürməklə meydana çıxan yeni motiv və kompozisiyaların araşdırılması;
2. Mövcud olan xalça kompozisiyalarına sadə toxucu fantaziyasına görə yeni element və motivlər əlavə etməklə yeni məzmununda meydana çıxan ornamental və süjetli kompozisiyaların tədqiqi;
3. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq günümüzədək, Azərbaycanın peşəkar xalçaçı rəssamları tərəfindən xalçalarda

tətbiq edilən yeni məzmunlu və quruluşlu ornament və motivlərin tədqiq edilməsi;

4. Tədqiqatda nəzərdə tutulmuş dövr üzrə peşəkar xalçaçı rəssamların tətbiq etdiyi yeni kompozisiyanın quruluşunu müəyyən edən yeni elementlərin araşdırılaraq təhlil edilməsi;
5. Azərbaycan musiqi alətlərinin stilizə edilərək ornament kimi xalçalarda tətbiq edilməsi və onların ornamentalistika sahəsindəki rolunun müəyyənəşdirilməsi;
6. Müxtəlif peşəkar rəssam və xalq ustaları tərəfindən tədqiqata cəlb edilən xalça nümunələrinin hər biri təhlil edilmiş, xalça sənəti ilə bağlı yazılar ümumiləşdirilmiş, eləcə də müasir sənətsünaslıqla bağlı elmi-nəzəri ədəbiyyat öyrənilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi ilk növbədə ondan ibarətdir ki, XX əsrin ortalarından başlayaraq günümüzədək müxtəlif rəssamlar, eləcə də el ustaları tərəfindən yaradılmış Azərbaycan xalçalarında tətbiq edilən yeni ornament və elementlərin araşdırılması zamanı sırf bu aspektdən indiyə qədər tədqiq olunmamış xalça nümunələri təhlil olunmuşdur. Ornament, təsvirlər xalça sənətinin əsas mahiyyətini təşkil edərək əcdadlarımızdan bizə qalmış böyük bir salnamədir. Təqdim edilmiş dissertasiya işində, xalçalarda yeni ornament və motivlərin təsnifatı verilərək, onların fəlsəfi mahiyyətini açmaqla bərabər, məzmunca daha yeni elementlər olan xalq çalğı alətlərinin ilk dəfə olaraq ornamental formalarının xalçalara tətbiq edilməsi üzərində araşdırma aparılmışdır ki, bu da tədqiqatın elmi yeniliyini təşkil edir. Bu məqsədlə XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, iki istiqamətdə inkişaf edən Azərbaycan xalçaçılığında tətbiq edilən yeni element və kompozisiyalar tədqiqata cəlb edilmişdir. Xalqın məişəti, ictimai şəraiti ilə sıx bağlı olmaqla yanaşı, onun fəlsəfi, dini və magik dünyagörüşünü də əks etdirən və sadə xalçaçı təxəyyülünə əsaslanaraq, xalçalarda öz təsvirini tapan yeni element və kompozisiyalar sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir. Xalq ustalarının real həyatda müşahidə etdikləri hər hansı predmeti özünəməxsus yaradıcılıq təcrübəsinə əsasən stilizə edərək xalçaya köçürməklə yeni yaranan kompozisiyaların bədii xüsusiyyətlərinin və işlənmə

prinsiplərinin elmi təhlilləri verilmişdir. Peşəkar xalçaçı rəssamlar tərəfindən yeni ornamental elementlər, süjetli kompozisiyaların tətbiq edildiyi xalçalar tədqiqata cəlb edilərək araşdırılmışdır. Eləcə də tətbiq edilən yeni ornamentlər, portret, süjetli kompozisiya mövzuları məzmun və quruluş baxımından tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti bu günə qədər iki istiqamətdə inkişaf edən Azərbaycan xalçaçılıq sənətində tətbiq edilən yeni ornamental elementlərin, motiv və kompozisiyaların bütünlükdə ornamentalistika sahəsində yerini və rolunu müəyyən edir. Tədqiqatın nəticələri və müddəaları Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin zənginliyini və fərdi yaradıcılıq üslublarını genişləndirmiş olur. Son illər ornamentalistika sahəsində aparılan tədqiqat işləri nəticəsində xalçaçılıqda yeni elementlər – Azərbaycan musiqi alətlərinin stilizə edilərək ornamental formaları tətbiq edilmişdir. Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti, yeni yaranan ornamentlərlə ornamentalistika sahəsini daha da zənginləşdirərək, gələcəkdə gənc xalçaçı rəssamlara yeni ornamentlərdən istifadə etməklə, yeni kompozisiyalar üzərində çalışmaq imkanının verilməsidir.

Dissertasiya rəssamlıq təmayüllü ali və orta ixtisas müəssisələrində xalçaçı-rəssam və sənətsünas tələbələr üçün “Azərbaycan dekorativ-sənət tarixi” və “Müasir Azərbaycan xalça sənəti” mövzusu üzrə nəzəri material əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın başlıca məzmunu, elmi mahiyyəti və əldə olunan nəticələr 9 yerli və 4 xarici elmi məqalələrdə əksini tapmış, beynəlxalq elmi konfransda məruzə olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyasının “İncəsənət tarixi” kafedrasında yerinə yetirilib.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrı-ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, iki fəsil, dörd paragraf, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. O cümlədən: Giriş – 19.213, 1.1. – 37.483, 1.2. – 90.159, 2.1 – 29.367, 2.2. – 46.778, Nəticə – 14.748,

Ədəbiyyat – 12.675 işarə olmaqla dissertasiyanın ümumi həcmi - 252.382 işarədən ibarətdir. Tədqiqatın məzmununu əks etdirən illüstrasiyalar isə albom şəklində ayrıca cildə (dissertasiyaya əlavədə) təqdim olunmuşdu.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılmış, onun məqsədi və qarşıya qoyulan vəzifələri, müddəaları müəyyən edilmiş, elmi yeniliyi, strukturu, həcmi barədə məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın **“Azərbaycan xalça sənətində XX-XXI əsrlərdə yeni yaranmış ornamentlərin və süjetli kompozisiyaların təsnifatı”** adlanan birinci fəslinin **“XX – XXI əsrlərdə xalq ustaları tərəfindən xalçalarda tətbiq edilən ornament və kompozisiyaların araşdırılması”** adlandırılan birinci paraqrafında Azərbaycanın xalq ustaları tərəfindən toxunmuş xalçalarda tətbiq edilən element və kompozisiyalar araşdırılaraq təhlil edilmişdir.

Azərbaycan xalça ustaları gündəlik həyatın detallarına, təbiətə və simvollara xüsusi diqqət yetirirdi. İlkin olaraq, ayrı-ayrı təsvirləri özündə birləşdirən kompozisiyalar, zaman keçdikcə daha da mürəkkəbləşməyə başladı. Motivlərin şərtiliyi və stilizəsinə baxmayaraq, bu cür kompozisiyalar bədii obrazın qüdrətli gücünə malik idi. Xalq ustasının öz müşahidələrini ümumiləşdirmək, dekorativ naxışlarda hadisələri və real obyektləri əks etdirmək cəhdləri bu kompozisiyalarda aydın şəkildə özünü göstərir.

Azərbaycan xalçaçılarının yaratdıqları yeni motiv və kompozisiyaların təsvir olunduğu belə xalçalardan Quba qrupunun Quba-Şirvan tipin aid olan **“Pirəbədil”** xalçasının kompozisiyası əsasında toxunmuş eyni adlı namazlıq xalçanı göstərmək olar. Bildiyimiz kimi, bu xalçanın toxunduğu Dəvəçi bölgəsində onu **“qayçı”** adlandırırlar. Bəzi qədim toxucular, habelə bəzi sənətsünaslar tərəfindən xalça **“miqrazi”** və ya **“qrazi”** kimi adlandırılır ki, bu da bu da ərəb sözü olan **“miqrəz”**ın (qayçı)

dəyişilmiş formasıdır. Xalçanın ara sahəsinin sağ və sol hissələrində sadəcə bu xalçalar üçün xarakterik olan qayçı formalı elementlər təsvir edilir. Belə ki, qayçı elementləri ara sahədə əsas yer tutduğu üçün, ilk baxışdan belə görünə bilər ki, xalçaçı ustalar ona məhz bu elementin adını vermişlər. Lakin aparılan bir sıra tədqiqatlar göstərdi ki, xalçanın “qayçı” adını alması heç də qeyd olunan nüansla bağlı olmayıb, xalça istehsalının texnoloji prosesinin dördüncü dövrünə aid edilən ilmələrin qayçı ilə kəsilməsi ilə əlaqədar olmuşdur.⁵

Müraciət etdiyimiz xalça nümunəsində isə əsas məqam ondan ibarətdir ki, burada iki mürəkkəb kompozisiya – “Pirəbədil” kompozisiyası və “namazlıq” eyni zamanda tətbiq edilmişdir. Xalçaçı çox sadə bir üsulla, yəni, “Pirəbədil” xalçasının əsas elementlərini saxlamaqla “namazlıq” kompozisiyasının da əsas elementi olan “tağ” elementini bu xalçanın ara sahəsinin əsas elementi kimi tətbiq etmiş və bununla da “Pirəbədil” xalçası əsasında yeni “namazlıq” xalçası yaratmışdır. Lakin digər “namazlıq”lardan fərqli olaraq, bu element simmetrik olaraq xalçanın həm aşağı, həm də yuxarı hissəsində yerləşdirilmişdir. Ara sahədə “Pirəbədil”ə xas olan elementlər “buynuz”, “qayçı”, “dəvə quşu” və ara sahədəki iki kiçik göllər toxucu tərəfindən özünəməxsus formada təhrif edərək xalçaya köçürmüşdür. Xalçanın kompozisiyasının tam simmetriya əsasında qurulmaması namaz qılan şəxsin hansı istiqamətdə dayanmasını müəyyənləşdirir. Lakin eyni zamanda, “namazlıq” xalçalar üçün səciyyəvi olan “Quran”-dan götürülmüş ayələr və kəlamlar istifadə edilmədiyi üçün xalçanın hər iki tərəfində (aşağı və yuxarı hissəsində) namaz qılmaq mümkündür. Xalçanın haşiyə zolağındakı elementlər isə yenə də Quba xalçaçılıq məktəbinə aid olan, adətən, “Qollu çiçi” xalçasının haşiyəsində istifadə edilən elementlər əsasında işlənmişdir. Lakin bir nüansı da də qeyd etmək lazımdır ki, “Pirəbədil” və “Qollu çiçi” xalçasına xas olan elementlərin özünəməxsus tərzdə tətbiq edilməsi ilə toxucunun fərdi

⁵ Алиева К.М. Безворсовые ковры Азербайджана XVII - XX вв./ К.М.Алиева - Баку: ИШыг. 1988. 144 с.

yaradıcılıq təxəyyülündən istifadə etmədən təkrarlılığa yol vermişdir. Rəng həllinə gəldikdə isə, demək lazımdır ki, əsasən, şəkəri, innabı, sürməyi rənglərlə işlənmiş bu xalça nümunəsi “Pirəbədil” xalçasının rəng çalarlarından özünəməxsus koloriti ilə fərqlənir.

Ümumiyyətlə, xalça nümunələri üzərində edilmiş təhlillərə əsaslanaraq xalq ustalarının toxuduqları xalçalara tətbiq etdikləri element və kompozisiyaların əsasən üç istiqamətdə öz həllini tapdığını qeyd etmək olar:

1. XX əsrə kimi mövcud olan xalça kompozisiyalarına şəxsi yaradıcılıq fantaziyaları əsasında element və motiv əlavə edərək, yeni kompozisiyalar yaratmaqla;
2. Real həyatda müşahidə etdikləri flora və faunaya aid elementləri özünəməxsus şəkildə stilizə edərək yeni forma kimi xalçalara tətbiq etməklə;
3. Müəllifin şəxsi həyatında təsirli iz qoyan hər hansı hadisəni şəxsi yaradıcı təxəyyülü çərçivəsində yeni elementlər vasitəsilə primitiv süjetli kompozisiyalar təsvir etməklə.

I fəslin “Azərbaycan peşəkar xalçaçı rəssamların əsərlərində yeni xalça motivləri və kompozisiyaların bədii xüsusiyyətləri” adlanan ikinci paragrafında isə artıq peşəkar xalçaçı rəssamların yaradıcılığına müraciət olunmuşdur. Onların əvəzolunmaz yaradıcı fəaliyyəti xalça naxışlarının, motivlərinin və texnikalarının inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, Azərbaycan xalçaçılığını dünya səviyyəsində tanıtmışlar. Həmin sənətkarların yaratdıqları yeni ornament və kompozisiyalar əsasında toxunan xalçalar bu sənətin zənginləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Belə rəssamlardan Lətif Kərimov, Eldar Mikayılzadə, Aydın Rəcəbov, Məmmədhusəyn Hüseynov, Eldar Hacıyev, Solmaz Məmmədova digərlərinin yaratdığı xalçalarda rəng intensivliyinin artırılması və bəzi ənənəvi elementlərin stilizə olunması kimi texnikalar müşahidə edilir. Bu elementlər xalça sənətinin estetik strukturuna yeniliklər gətirmiş və onun daha da müasir formalarla inkişafını təmin etmişdir. Peşəkar xalçaçı rəssamların yaratdıqları əsərlərdə yeni elementlər, Azərbaycan xalçaçılığının həm bədii, həm də texnoloji inkişafında mühüm rol oynamışdır. Məsələn, Lətif Kərimov klassik xalça

motivlərini mükəmməlləşdirərək, onları sistematik təsnifatlandırma ilə zənginləşdirmişdir. Onun əsərlərində xalçaların bölgələr üzrə naxış və kompozisiya fərqləri dəqiqliklə qeyd edilmişdir.

Və yaxud Azərbaycanın Xalq rəssamı Aydın Rəcəbovun xalça əsərlərini göstərmək olar. Sənətkar klassik xalça sənətimizin dərin köklərini əks etdirir, eyni zamanda Azərbaycanın orta əsr miniatür ənənələri və kompozisiya quruluşunu özündə birləşdirir. Yaradıcılığında müxtəlif mövzulara yer verilməsi, hər bir mövzunun özünəməxsus naxış yaradıcılığına uyğun seçilməsindən irəli gəlir. Bu kontekstdə, qədim türk - oğuz damğaları onun işlərində əsas meyar rolunu oynayır.

Misal üçün, rəssamın “Əncir ağacı” adlı xovlu xalçasının əsas süjet xəttinin Abşeron motivləri əsasında qurulması məqamının onu bir qədər rəngkarlıq sahəsinə uyğun fərqli bir yaradıcı bacarığın tələbi ilə üz-üzə qoyduğu daşılmazdır. Quruluşuna görə klassik “Ağacılı” kompozisiyasına müraciət edən rəssam kompozisiyanın quruluşunda seçdiyi “əncir ağacı”nın vətənimizin bir guşəsi olan Abşeron üçün xarakterik olan təsviri bağlılığını yaradaraq, vətən torpağının da müqəddəs olduğunu əks etdirir.

Rəssam mövzunun mahiyyətini tamaşaçıya tam çatdırmaq məqsədilə kompozisiyanın mərkəzi elementi olan “əncir ağacı”-nı stilizə etsə də, yarpaqların və meyvələrin təbii formalarını qorumağa çalışmışdır. Bununla yanaşı, müəllifin uzun illər ərzində qazandığı təcrübə haşiyədə xüsusi tərzdə verilmiş damğa təsvirləri bütövlükdə xalçanın kompozisiya həllini tamamlamasına şərait yaratmışdır.

Araşdırma zamanı Azərbaycanın müxtəlif peşəkar rəssamlarının yaradıcılığında yeni ornamentlərin və kompozisiyaların tətbiqi ön plana çıxmışdır. Əsasən milli elementlərin müasir interpretasiyası, yeni forma və motivlərin, o cümlədən folklora istinadın ortaya çıxması müşahidə olunur. Həmçinin, xalçaçılıq sahəsindəki yeniliklər, mifik obrazların və tarixi səhnələrin müasir dövr kontekstində təzahürünü, habelə yeni naxış və kompozisiyaların yaranmasını əhatə edir.

Peşəkar xalçaçı rəssamların əsərlərində yeni bədii motivlər və kompozisiyalar, xalq sənətinin ənənələrini müasir kontekstdə

təcəssüm etdirir. Rəssamların yaradıcı yanaşmaları sayəsində, milli xalça ornamentləri, müasir naxış elementləri ilə birləşdirilərək yeni forma almışdır. Yeni elementlərin bədii xüsusiyyətləri arasında estetik dəyərlərin yüksəlməsi, rəng harmoniyası, kompozisiyanın dinamikliyi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu isə peşəkar xalçaçı rəssamların yaradıcılığında müasir dövrdəki estetik və bədii tələblərə uyğun yeni yanaşmaların mövcudluğunu sübut edir. Bu, xalçaçılıq sənətinin müasir inkişafında innovativ ideyaların və yaradıcı yanaşmaların əhəmiyyətini vurğulayır.

Qeyd edək ki, günümüzdə gənc xalçaçı-rəssamlar, ənənəvi Azərbaycan xalçaçılığını müasir elementlərlə birləşdirərək, bu sənəti həm yerli, həm də qlobal səviyyədə yenidən canlandırmaqda və inkişaf etdirməkdə mühüm rol oynayan, milli xalça sənətinin yeni dövrünü formalaşdıran və bu qədim sənəti müasir bədii tələblərlə sintez edən yaradıcı nəsilidir. Onlar Azərbaycan xalçaçılıq məktəblərinin əsrlərlə formalaşmış ənənələrini qoruyub saxlamaqla yanaşı, yen texnikalar və motivlər tətbiq edərək, xalça sənətini inkişaf etdirməyə çalışırlar.

Məsələn, Vazehi Leylanın “Aylı Minarə” adlı xalça əsərində xristian dini abidələrinin sonradan müsəlman dini abidəsi kimi istifadəsi əsas ideya kimi irəliləməsi böyük maraqla qarşılanır. Və yaxud Vəfa Qurbanovanın müəllif olduğu “Yeddi gözəl” adlı xalçasını göstərmək olar. Xalçanın ara sahəsi qeyri-standart formalı “tağ” elementi ilə iki müstəviyə bölünərək, mərkəzdə əsərdən miniatür üslubunda fraqmentlər təsvir edilmişdir. Kompozisiya Bəhram Gur və yeddi qadın obrazından və “Bəhram Gurun əjdahanı öldürməsi” səhnəsindən ibarətdir. Məhz, bu səhnələr mövzunun açılması və onun tamaşaçıya çatdırılması üçün şərait yaradır.

Gənc rəssamlar sırasında Ağasadiq Süleymanov tərəfindən hazırlanmış “İrəm bağı”, Fidan İlhamın həyata keçirdiyi “Xarı bülbül”, “Zəfəri bizə gətirənlər”, Ləman İbrahimovanın “Çərxi-Fələk”, İradə Feyzullayevanın “Nizami dünyası”, Xəlilə Əsədullayevanın “Saxsıda güllər” və digər bu kimi xalçaçı-rəssamların və onların yaratdıqları əsərlərin adlarını qürurla qeyd etmək olar.

“Azərbaycan xalçalarında xalq çalğı alətlərinin ornament kimi tətbiqinə dair araşdırmanın aparılması” adlandırılan ikinci fəsilinin 1-ci paragrafı **“Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin xalçalarda ornament kimi tətbiq edilməsi üçün araşdırılması”** adlanır.

Azərbaycan xalçaçılığının ornamentalistika sahəsi, tarixin dərinliklərindən başlayaraq formalaşmış, xalqın estetik zövqünü və bədii dünyagörüşünü əks etdirən zəngin bir irsə əsaslanır. Xalça naxışlarında işlənən ornamentlər müxtəlif mənbələrdən ilham alaraq, təbiəti, canlıları, kainatı, insanları və hətta metafizik inancları stilizə edilmiş və ya real təsvirlərlə xalçanın üzərində canlandırır.

Qeyd edək ki, bu günə qədər xalçalarda musiqi alətlərinin sadəcə real təsvirləri mövcud olmuşdur. Bu isə xalça sənətinin tarixi kontekstində əhəmiyyətli bir yer tutaraq, musiqi alətlərinin mədəniyyətimizdəki rolunu vurğulayır. Beləliklə, xalça üzərindəki bu təsvirlər, musiqinin yalnız bir sənət forması deyil, eyni zamanda xalqın tarixini və adət-ənənələrini əks etdirən bir vasitə olduğunu göstərir.

Xalq çalğı alətlərinin Azərbaycan xalçaçılığında ornamental motiv kimi istifadə edilməsi, xalqın zəngin mədəni irsini və estetik dəyərlərini xalça sənətində daha geniş və yaradıcı şəkildə ifadə etməyə imkan verir. Bu alətlər xalqın gündəlik həyatı, musiqi və bədii irsi ilə sıx bağlı olduğundan, onların naxışlarda yer alması milli musiqi və bədii sənət arasında olan əlaqəni daha dərinlən göstərir. Çalğı alətlərinin xalça üzərində təsvir edilməsi, xalçanın estetik və simvolik mənasını gücləndirir, həm də xalçaçılığı mədəniyyətin vizual bir mirası kimi daha da zənginləşdirir.

Bu yanaşma xalça sənəti və xalq musiqisi arasında yeni bir harmonik əlaqə yaradır və Azərbaycanın milli dəyərlərinin bədii formada ifadə edilməsinə xüsusi bir rəng qatır. Çalğı alətlərinin bu şəkildə təsviri, xalçaçılıq sənətinə həm estetik, həm də funksional baxımdan dərinlik gətirir, milli irsin gələcək nəsillərə ötürülməsində xüsusi rol oynayır.

Bu məqsədlə, tədqiqatda xalq çalğı alətlərinin ornament kimi işlənməsi üçün onların xarici konstruktiv quruluşlarına görə bir neçə

mənbə üzrə araşdırmalar aparılmış və musiqi alətləri tədqiq edilmişdir. Qeyd edək ki, xalq çalğı alətlərinin Azərbaycan xalçaçılığının ornamentalistika sahəsində tətbiqi, xalqın zəngin mədəni irsinin və estetik dəyərlərinin xalçalarda bədii dillə əks olunması prosesinə yeni bir istiqamət əlavə edir. Bu alətlər, xalqın gündəlik həyatı və musiqi irsi ilə sıx bağlı olduğundan, onların ornament kimi xalçalarda istifadə olunması, milli musiqi və bədii sənət arasında mövcud olan dərin əlaqələri daha aydın şəkildə vurğulayır.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin ikinci paragrafı **“Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin stilizə edilməsi üçün növlər üzrə qruplaşdırılması”** mövzusunə həsr edilmişdir. Çalınma növünə görə 3 qrup təşkil edən xalq çalğı alətləri (zərb, simli və nəfəs alətləri) xalça kompozisiyalarında da 3 növ ornament qrupu təşkil edir. Lakin ornamentlərin qruplaşması və həmin qrupların növbələşməsi bir qədər fərqlidir. Bu qruplaşma və sıralanma artıq çalğı alətlərinin yaranma tarixinə görə deyil, onların ornament kimi say çoxluğuna, xarici görünüşünə və quruluş baxımından mürəkkəblik dərəcəsinə və stilizə imkanlarına görə həyata keçirilir.

Misal olaraq, “Musiqi alətlərimiz” adlı xovlu xalçanı göstərmək olar. Ümumilikdə xalçada 19 musiqi alətinin stilizə edilmiş formasından istifadə edilmişdir. Bura 9 simli, 5 zərb və 5 nəfəs alətinin növləri daxildir. Ümumi kompozisiya üfui və şaquli oxlar üzrə simmetrikliyi saxlamaqla sistemləşdirilmişdir. Xalçanın mərkəzində yerləşdirilmiş düzbucaqlı, əslində, stilizə edilmiş 4 qanun alətinin birləşməsindən yaranmışdır. Kompozisiya simmetrik xarakterli olduğundan bu elementlərin birləşməsi də məhz belə bir formanın yaranmasına səbəb olmuşdur. Dörd alətin birləşməsindən yaranan rombşəkilli formanın içərisində isə dörd dümbək alətinin təsvirini görürük. Bu zərb alətləri də simmetrik işlənərək, formaya uyğun yerləşdirilmişdir.

Xalça üzərində təsvir edilən digər iki dördbucaqlıda isə zərb alətlərindən biri olan qaval alətinin stilizə edilmiş ornamental forması yerləşdirilmişdir. Qaval stilizə edilərək çoxbucaqlı formasında göstərilmişdir. Çoxbucaqlının kənar hissələrindən

mərkəzə doğru dairə istiqamətində kiçik üçbucaqlar təsvir edilmişdir ki, bunlar da reallıqda qavalın içəri səthində sağanağından asılan metal halqaların stilizə edilmiş formalarıdır. Əslində, bu halqalar çalğı aləti kimi, qavalda xüsusi səs effekti yaratmaq üçün istifadə edilir. Metal halqalar, bəzi hallarda dörd kiçik zınqırovla əvəz olunur. Elə buna görə də müəllif bu xüsusiyyəti qabarıq verməyə çalışmışdır. Ornamental qavalın mərkəzində isə simli alətlərdən olan çoğurun təsvirini görürük. Dairəvi formanın mərkəzində bir böyük çoğur aləti və onun ətrafında simmetrik olaraq kiçikölçülü çoğurlar verilmişdir. Qaval kiçik bir haşiyə zolağı ilə əhatələnmişdir. Bu haşiyədə zəng alətinin həndəsi formasının sıralandığını görürük. İki əsas elementi birləşdirən və simmetrik yerləşdirilən daha bir həndəsi formanın içərisində kiçik ölçüdə çoğurlar, dəf və ud alətlərini görürük. Bəhs etdiyimiz bu üç böyük element, yəni kanonlardan ibarət bir düzbucaqlı və qavalın təsviri verilmiş iki dördbucaqlı kompozisiyanın əsas elementləri sayılır. Lakin bunlardan başqa burada “doldurucu” elementlər də vardır ki, bu elementlər də kompozisiyanın mahiyyətinin açılmasında əsas rol oynayırlar.

Xalçanın ən aşağı hissəsində, haşiyədən sonra üfüqi vəziyyətdə cürə sazlar yerləşdirilmişdir. Bu alətlər stilizə edilsələr də, xarici görünüşləri sona qədər təhrif olunmamışdır. Bu da onların həm ornament, həm də alət kimi baxılması üçün imkan yaradır. Cürə sazlar bütöv halda təsvir edilərək kəllə hissələri ilə bir-birinə bənd olublar ki, bu da müəyyən bir raport yaradıb – üfüqi xətt boyu təkrarlanaraq sanki haşiyə zolağını ara sahədən ayırır.

Cürə sazlardan yuxarıda kaman alətləri profil görünüşdə öz əksini tapıb. Bu alətlər öz spesifik quruluşuna görə əyrixətli ornament xarakteri daşıyır. Buna görə də stilizə edilərkən bu alət daha çox nəbatı formalı element kimi formalaşmışdır.

Daha sonra mərkəzdəki dördbucaqlıya bitişik tar alətinin çanaq hissəsinin təsviri verilmişdir. Bu alət xalçada həm “doldurucu”, həm də əsas elementin bir hissəsi kimi öz əksini tapmışdır. Əsasən, üç alət – qaval, çoğur (kamança) və tar qrup şəklində ifa olunduğu üçün burada onların təsviri də məhz bir-biri ilə əlaqəli şəkildə verilmişdir.

Digər alətlər “doldurucu” elementlər kimi, xalçanın sağ və sol hissələrində haşiyə zolağı boyunca şaquli vəziyyətdə təsvir edilmişlər. Bu musiqi alətləri ifa olunduqları vəziyyətdə əks olunublar. Müxtəlif bəzək elementləri ilə işlənmiş və bir-birinin ardınca düzülən üç kamança aləti və onlarla yanaşı verilən nəfəs alətlərindən zurna, tütək quruluş etibarilə bir-birini tamamlayır.

Ana haşiyədə isə əsas element kimi tənburun çanaq hissəsi götürülmüşdür. Tənburlar xarici görünüşünə görə müxtəlif olurlar. Lakin ornament formasına daha çox uyğun olduğu üçün kompozisiyada məhz tənburun bu növü seçilmişdir. Spesifik quruluşa malik olan tənburun çanaq hissəsi əsas element kimi, kəllə hissəsi isə çanaqları birləşdirən “bənd” kimi verilmişdir. Burada ornament işlənərkən alətin qol hissəsinə ehtiyac olmadığı üçün kəllə hissəsi çanağa bitişik halda göstərilmişdir. Bu elementlə yanaşı iki kamançanın stilizə edilmiş ornamental formaları yenə də çanaq hissələri ilə bir-birinə bitişərək vahid bir elementi yaratmış olur. Lakin tənbur alətindən fərqli olaraq kamançanın qol və kəllə hissələri də göstərilmişdir. Alınan hər iki element haşiyədə işlənən raportun bir hissəsinə çevrilmiş olur. Lakin raportun tamamlanması üçün daha bir alətdən, simli saz alətindən istifadə edilmişdir. Saz tənbur elementindən sonra şaquli vəziyyətdə verilmişdir. Nəticədə maraqlı bir raport alınır ki, bu da bir saz və iki-iki birləşərək vahid element yaradan dörd tənbur və dörd kamança alətindən ibarət olmuş olur. Ana haşiyənin dörd küncündə isə zərb aləti olan qavalın stilizə edilmiş forması yerləşdirilmişdir.

Haşiyə zolağına aid olan mədaxildə zurna nəfəs alətinin stilizə edilmiş formasından istifadə edilmişdir. Alət sadə formaya malik olduğu üçün mədaxillərdə işlənməsi daha məqsədəuyğun hesab edilir. Xalçanın mədaxilində işlənən zurna aləti baş hissəsi ilə bir-biri ilə birləşərək kiçik, uzunsov bir element yaradır ki, bu da mədaxil boyunca bir xətt üzrə təkrar edilir.

Haşiyə zolağını təşkil edən bala haşiyə isə maraqlı quruluşa malik olan “qoşa nağara” adlanan zərb alətləri ilə işlənmişdir. Bu zərb aləti haqqında da yuxarıda məlumat verilmişdir. Bildiyimiz kimi, qoşa nağara iki kiçik küpdən və ritmin səsləndirilməsi üçün iki

çubuqdan ibarətdir. Burada da biz həm alətin, həm də çubuqların stilizə edilərək tətbiq edildiyini görürük. Bala haşiyənin əsas raportu bundan ibarətdir: “qoşa nağara” elementi, çarpazlaşdırılmış “X” şəklində onun çubuqları və yenə “qoşa nağara” elementi.

Azərbaycan xalçalarının haşiyə zolağında haşiyələri bir-birindən ayırmaq üçün istifadə edilən “siçandişi”lərdən bura da istifadə edilmişdir. Beləliklə, ümumilikdə haşiyə zolağına fikir versək, simli, zərb və nəfəsli musiqi alətlərindən ibarət olan kiçik bir ansamblın təsvirini görmüş olarıq.

Musiqi alətlərinin stilizə edilməsi, yalnız onların estetik dəyərini artırmır, həm də milli mənsubiyyətini və mədəni irsin bədii şəkildə ifadə olunmasına xidmət edir. Bu kontekstdə, xalq çalğı alətlərinin qruplaşdırılması, onların tədqiqi və tətbiqi üçün yeni perspektivlər açır, yaradıcılıq prosesinin zənginləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətli bir addım olaraq qiymətləndirilir.

Çalğı alətlərinin stilizəsi zamanı əsas prinsip onların əsas funksional və estetik xüsusiyyətlərini qorumaqla bərabər, vizual sadəlik və dekorativ estetikaya uyğunlaşdırmaqdır. Stilizə etmək, hər bir alətin strukturunu dəyişdirmədən, onu simvolik və dekorativ element kimi təqdim etməyə imkan verir. Bu proses, xalçaçılıq sahəsində musiqi alətlərinin kompozisiyaya daxil edilməsinə yeni imkanlar açır.

Nəticədə dissertasiyanın əsas müddəaları yekunlaşdırılmışdır:

1. XX əsrin ikinci yarısı və XXI əsrdə xalq ustalarının sadə təxəyyülünə görə stilizə edilmiş, onların həyat tərzı və məişətində xüsusi rol oynayan yeni elementləri və real həyatda gördükləri kiçik səhnələri xalçalara köçürməklə meydana çıxan yeni motiv və kompozisiyaların araşdırılması;

2. Mövcud olan xalça kompozisiyalarına sadə toxucu fantaziyasına görə yeni element və motivlər əlavə etməklə yeni məzmununda meydana çıxan ornamental və süjetli kompozisiyaların tədqiqi;

3. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq günümüzədək, Azərbaycanın peşəkar xalçaçı rəssamları tərəfindən xalçalarda tətbiq

edilən yeni məzmunlu və quruluşlu ornament və motivlərin tədqiq edilməsi;

4. Tədqiqatda nəzərdə tutulmuş dövr üzrə peşəkar xalçaçı rəssamların tətbiq etdiyi yeni kompozisiyanın quruluşunu müəyyən edən yeni elementlərin araşdırılaraq təhlil edilməsi;

5. Azərbaycan musiqi alətlərinin stilizə edilərək ornament kimi xalçalarda tətbiq edilməsi və onların ornamentalistika sahəsindəki rolunun müəyyənəndirilməsi;

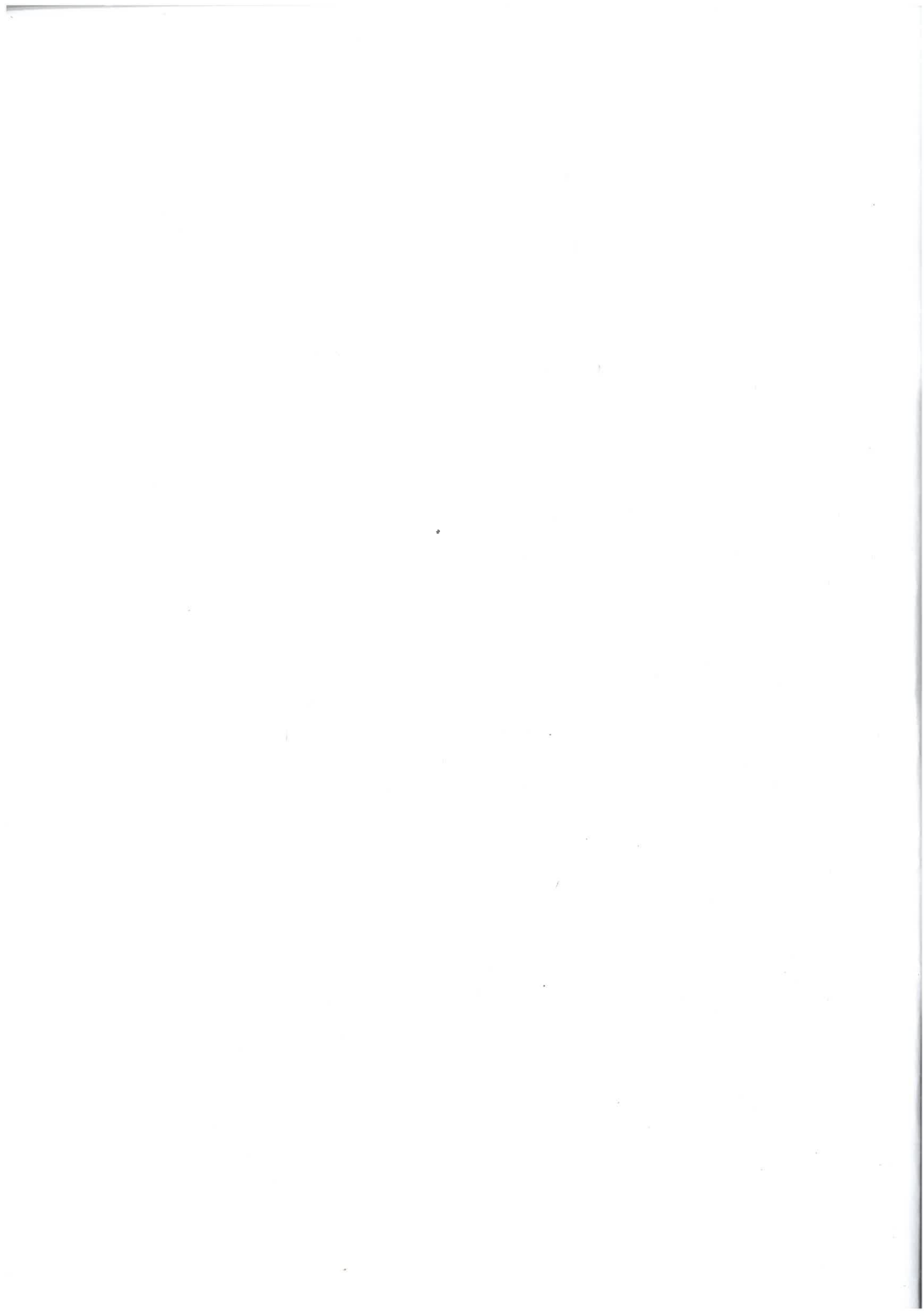
6. Müxtəlif peşəkar rəssam və xalq ustaları tərəfindən tədqiqata cəlb edilən xalça nümunələrinin hər biri təhlil edilmiş, xalça sənəti ilə bağlı yazılar ümumiləşdirilmiş, eləcə də müasir sənətsünaslıqla bağlı elmi-nəzəri ədəbiyyat öyrənilmişdir.

Mövzu ilə bağlı müəllif tərəfindən aşağıdakı məqalələr dərc edilib:

1. Azərbaycan xalçalarında yeni ornamentlərin işlənmə prinsipləri.// Təsviri və dekorativ – tətbiqi sənət məsələləri. № 21. Bakı – 2019, s.66 -71.
2. Azərbaycanın müasir xalçalarında yeni motivlər. //Harmony. Musiqi dünyası. №18. Bakı, 2019, c.1- 4.
3. The use ornamental elements in the creative work of Azerbaijani carpet painters at the early XX century.// İncəsənət və mədəniyyət problemləri. № - 644. Bakı – 2019, s.56 – 64.
4. Новые элементы и мотивы, созданные народными мастерами на ворсовых коврах Азербайджана.// Paradiqmata poznani. №4. Prague – 2018, p.94-100.
5. Azərbaycanın xalq çalğı alətləri və onların ornamental formalarının xalçalarda tətbiqi.// Elm, mədəniyyət və incəsənətin qarşılıqlı əlaqəsi və müasir cəmiyyətin inkişafında rolu. III Respublika elmi – nəzəri konfransı. Bakı – 2019. s.214 – 221.
6. Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin xalça kompozisiyaları üçün işlənməsi.// Uluslararası 23 Nisan Bilimsel Çalışmalar konqresi kitabı. 24 Nisan 2021, Ankara / Türkiyə, s.91-96.

7. Novruz bayramında Azərbaycan xalçasının yeri. // Uluslararası Nevruz Kültür və Mədəniyyət konqresi. 18 – 22 Mart 2020. Bakü, Azərbaycan. s.57.
8. “Musiqi alətlərimiz” adlı xovlu xalça.// International Asian Congress on contemporary sciences – IV. June 26-28, 2020. Baku, Azerbaijan Khazar University. s.54.
9. Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin xalçalarımızda təkrarolunmaz yeri.// 6th International Euroasia Congress on Scientific Researches and Recent Trends. May 18-20, 2020. Baku, Azerbaijan. s.121
10. Xalq ustalarının xalçalarda yaratdıqları yeni kompozisiyalar. // Mədəniyyət Dünyası. ADMİU. XXXXII buraxılış, Bakı, 2022. s.96-101.
11. Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin ornamental formaları əsasında yaranan “Əsrlərdən gələn’ səslər” adlı xovlu xalçanın bədii xüsusiyyətləri. // ADMİU-nun elmi əsərləri. № 33, Bakı 2023. s.116-123.
12. Интеграция Азербайджанских Народных Музыкальных Инструментов на Коврах Путем Разработки Новых Орнаментальных Элементов. // Art Jurisprudence Economic sciences Philological sciences. №4 2023 Czesc (163) 2. c.47-52.
13. Новые Орнаментальные Решения на Современных Азербайджанских Коврах.\\ Научный форум: Филология, искусствоведение и культурология: LXXIX междунар. науч.-практ. конф. – № 3 (79). – Москва: Изд. «МЦНО», 2024. с.5 – 11.

Dissertasiyanın müdafiəsi 30 may 2025-ci il tarixində saat 11:00-da Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.34 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyası, AZ 1029, Bakı şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 26

Dissertasiya ilə Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyasının kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyasının rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 29 aprel 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 02 aprel 2025

Kağızın formatı: A5

Həcm: 37.864

Tiraj: 100